

הנאורות מהי?

ד"ר עמנואל נבון

סמינר הקיץ של קרן תקווה, 11 אוגוסט 2013

לדעתי ניתן לראות ב René Descartes את המקור לתנועת הנאורות, מכיוון ש Descartes ניסה להפוך את התבונה למקור היחיד והאולטימטיבי של הידע ושל המוסר. הוא כתב את החיבור שלו *Discours de la Méthode* (מאמר על המתודה) בצרפתית ולא בלטינית, דבר שהיה נדיר ולא מקובל באותה תקופה. אך הוא הצדיק את ההחלטה שלו בתחילת החיבור בכך שבכוונתו לשכנע את אלו שלא קוראים ספרים ישנים ושלא מאמינים בהם.

ב מאמר על המתודה, Descartes מספר בדיעבד את תהליך החשיבה שלו וניסיונו לייסד פילוסופיה חדשה. Descartes מסביר שהוא התחיל להטיל ספק על כל דבר ללא יוצא דופן כדי לראות עד איפה הוא יוכל להגיע. ואז הוא מגיע לנקודה שלטענתו לא ניתן להטיל עליה ספק.

כך הוא כותב: "הגעתי למסקנה שהאמת הזאת –אני חושב ולכן אני קיים- הייתה כה חזקה וכה נכונה שההשערות ההזויות ביותר של הספקנים לא היו מסוגלות להפריך אותה, וקבעתי ללא הסתייגות שניתן היה להפוך את האמת הזו לעקרון הראשון של הפילוסופיה שחיפשתי."

איכשהו, Descartes טוען שאין סתירה בין הפילוסופיה שלו לבין האמונה. אך קשה להאמין לו. Blaise Pascal וודאי לא האמין לו. Pascal היה מן חוזר בתשובה שעסק בהתחלה במתמטיקה והתמסר לדת ולפילוסופיה אחרי חוויה דתית עזה שהוא חווה ב 23 בנובמבר 1654. פסקל היה משוכנע שיש שאלות שהתבונה לא מסוגלת לענות עליהן, במיוחד לאור הגילויים של האסטרו-פיזיקה בתקופה שלו.

למשל, הוא כותב ב *הגיגים*: "Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraie" (*"השקט הנצחי של החללים האינסופיים האלה מפחיד אותי"*). אצל Pascal האמונה מתחילה איפה שהתבונה לא מסוגלת לענות לשאלות הקיומיות.

לכן Pascal האשים את Descartes בצביעות ואף כתב שהוא לא היה מסוגל לסלוח לו על *המאמר על המתודה*. Pascal טוען ש Descartes עשה את הכל כדי להיפטר מאלוהים אך שבכל זאת היה זקוק לו כדי לבסס את הפילוסופיה שלו.

הרי Descartes טוען למשל שהתבונה יכולה אפילו להפוך למקור של המוסר. הוא כותב ב *מאמר על התודה*: "*מספיק לחשוב טוב כדי לעשות את הדבר הנכון*". אצל פסקל, תבונה ומוסר הם שני תחומים שונים.

יש הסתייגות דומה, דרך הגב, אצל David Hume שכותב ב *Treatise of Human Nature* :

"The rules of morality are not conclusions of our reason."

לשתי תפיסות אלו יש השלכות פוליטיות. או שאנו זקוקים למסורת ולאמונה כדי לעצב את הערכים שלנו וכדי לתפקד כחברה, או שלא. Descartes ו Pascal נוקטים בשתי עמדות הפוכות בעניין זה, ואני טוען שתנועת הנאורות מבוססת על התפיסה של Descartes.

הדבר בולט במיוחד אצל Baruch Spinoza. Spinoza מאוד הושפע על ידי Descartes. Spinoza היה בן 18 כש Descartes נפטר, אך הוא התחיל לקרוא את Descartes בגיל 20 עם Frances van den Enden, שהיה חוזר בשאלה נוצרי, כמו רוב חבריו של Spinoza.

החיבור של Spinoza *מאמר תיאולוגי-מדיני* הוא ניסיון לתרגם את הפילוסופיה של Descartes למונחים פוליטיים. Spinoza רצה לשחרר את חיינו מכל השפעה דתית, ומכאן הדה-קונסטרוקציה שהוא עשה לתנ"ך ולדת.

מטרתו הייתה בפרוש לנהל את חיינו על פי חשיבה רציונאלית בלבד ולשים קץ להשפעת הדת והאמונה על אירופה.

השאלה היא איך בונים מחדש את החיים הפוליטיים שלנו ללא ההשפעה של הדת ושל המסורת. וכאן התגלתה מחלוקת עקרונית בין הפילוסופים הצרפתים לבין הפילוסופים הבריטים. ואני חושב שהדרך הטובה ביותר להבין את המחלוקת הזו היא להסתכל על הגינות הצרפתיות ועל הגינות הבריטיות.

בארמון Buckingham יש המון עצים בכל מני מקומות, והגננים נותנים להם לצמוח כמעט ללא התערבות. ב Versailles לעומת זאת, הטבע משועבד לעיצוב סימטרי וחד, והעצים מגולפים בצורות ישרות. ההבדל בין הגינות הצרפתיות לבין הגינות האנגליות הוא בערך כמו ההבדל בין הפילוסופיה האינדוקטיבית של David Hume לבין הפילוסופיה הדדוקטיבית של René Descartes.

אצל Descartes, האמת מתחילה במוח, והיא מתגלגלת בצורה דדוקטיבית. את האמת הזו יש לכפות על המציאות, כפי שהגן הצרפתי כופה את עיצובו על הטבע. אצל Hume, לעומת זאת, המוח הוא tabula rasa והאמת לומדים באופן אמפירי דווקא מהמציאות, בדיוק כפי שהגן האנגלי מתאים את עצמו לטבע.

לשתי תפיסות הפוכות אלו יש השלכות פוליטיות.

המהפכנים הצרפתיים ניסו לעצב מחדש סדר פוליטי מאפס. הם אפילו רצו לחלק את צרפת למרובים שווים, אלא שלמורת רוחם הגבולות הטבעיים והחיצוניים של צרפת אינם קווים ישרים. כאשר המציאות התחילה לגלות סימני התנגדות, הצרפתים המציאות את הגליוטינה.

וזה הייתה בדיוק הביקורת של Edmund Burke. המהפכה האנגלית לא הייתה *tabula rasa* וניסיון להמציא את הגלגל מחדש, אלא דווקא חזרה למקורות כדי שהעם האנגלי יקבל חזרה את זכויותיו, זכויות שלא נובעות מאיזו שהיא חשיבה דדוקטיבית, אלא מהתפתחות היסטורית.

אגב, כאשר Burke ראה את המרובעים על המפה של צרפת, הוא שאל באחד המכתבים שלו אם הצרפתים באמת מצפים מאנשים להתגאות במרובע שלהם ואף להקריב את חייהם עבורו.

כך שהיו למעשה שני סוגים של נאורות. הנאורות הצרפתית והקונטיננטאלית שהייתה רציונאלית, דדוקטיבית ודוגמטית. ונאורות האנגלית שהייתה אמפירית, זהירה, ואפילו די שמרנית.

הרי תראו את ההבדל למשל בין John Locke לבין Baruch Spinoza. שניהם נולדו בשנת 1632. אני יודע שנכתבו ספרים שלמים כדי לנסות ולהבין אם שפינוזה היה אתאיסט או דאיסט. לדעתי ברור שהוא היה אתאיסט. ומכאן ההבדל התהומי עם John Locke.

Locke היה בן-אדם דתי. הוא קרא להפרדה בין דת למדינה כדי להבטיח את חופש הפולחן וכדי להבטיח שוויון בין האזרחים, אך לא כדי לסלק את הדת מהחוויה האנושית.

Locke היה סובלני, למעט כלפי האתיאיסטים. הוא אף טען שלאתאיסטים אין זכות להיות חלק מהחברה כי שום חברה, לטענתו, לא יכולה להתקיים ללא אמונה באלוהים. Locke ינק את הפילוסופיה הפוליטית שלו מהתנ"ך. Spinoza, לעומת זאת, ביסס את הפילוסופיה הפוליטית שלו על דה-קונסטרוקציה של התנ"ך.

אין פלא שהנאורות הבריטית הייתה פחות לעומתית כלפי הנוצרות מאשר הנאורות הקונטיננטאלית. דווקא מכיוון שהיא הייתה אמפירית וספקנית, הנאורות הבריטית לא דחתה את הנצרות. בנאורות הקונטיננטאלית, לעומת זאת, לא היה מקום לדת ולא היה צורך בדת.

אך יש הסבר נוסף להבדל בין שתי ההשקפות. העובדה שהבריטים הם פרוטסטנטים ושהצרפתים הם קתולים.

הקתוליות לא עברה את תהליך הרפורמציה, ולכן היא נשארה דת פרימיטיבית ודוגמטית. אפשר להיות אינטלקטואל ומשכיל פרוטסטנטי, אך קשה להיות אינטלקטואל ומשכיל קתולי.

יש בספרו של Victor Hugo *הגיבן מנוטרדאם* קטע שבו אחת הדמויות מצביעה בו זמנית על ספר ועל פסל ואומרת: **"זה יהרוס את זה."** אבל החלפת הפסלים על ידי ספרים קראה בפרוטסטנטיות ולא בקתוליות.

לכן, אצל הפרוטסטנטים, הנאורות הייתה למעשה המשך של ה Renaissance ולא הייתה לפרוטסטנטים בעיה להישאר נוצרים. אצל הקתולים, לעומת זאת, הדבר היה בלתי אפשרי.

הנאורות הצרפתית הייתה בפרוש אנטי-נוצרית. לאו דווקא אתיאיסטית, אך בהחלט אנטי-נוצרית. Voltaire שנאה את הקתוליות אך הוא לא היה אתיאיסט – בניגוד ל Diderot ול D'Holbach למשל. Voltaire היה דאיסט. הוא האמין בבורא עולם אך סבר כי הנצרות היא אמונה תפלה ודת מפגרת.

אם כן, האם הנאורות הייתה רק ניסיון להשתחרר מן הנצרות, עם כל ההבדלים והניאנסים שהסברתי?

עמנואל קנט ניסה לענות לשאלה הזאת בחיבורו *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (לענות לשאלה: הנאורות מהי?). התשובה של Kant ברורה: **"הנאורות היא שחרור האדם מן הבורות שהוא כפה על עצמו."**

Kant טוען שהאוטונומיה של האדם צריכה להיות גם שכלית. לדעתו, אנשים מוכנים להשלים עם היעדר אוטונומיה שכלית ולקבל תשובות מוכנות ממוסדות כמו הכנסייה.

Kant סובר שהכנסייה מהווה מכשול לאוטונומיה של האדם מכיוון שהיא מחייבת לקבל דוגמות ולא מקבלת חשיבה עצמאית ורציונאלית. אך מה זה חשיבה רציונאלית עצמאית? חשיבה אמפירית ואינדוקטיבית כמו אצל Hume או חשיבה תיאורטית ודדוקטיבית כמו אצל Descartes?

קנט ניסה לעשות מן סינתזה בין שתי התפיסות האלו בספרו האטום *Kritik der reinen Vernunft* (הביקורת של התבונה הטהורה).

אך נשארה השאלה: אם האדם, ולא הכנסייה, קובע מעתה את האמת, את המוסר, ואת הערכים, איך נוכל לחיות ביחד, איך נמנע התנגשות מתמדת בין הרצון החופשי והערכים של כל אחד? הרי האוטוריטה של הכנסייה הייתה אומנם מבוססת על כפייה ובורות, אך לפחות היא אפשרה סדר.

Kant חשב שאין עם זה בעיה, פשוט מכיוון שהמקור האמיתי של המוסר הוא לא פחות מהתבונה עצמה.

לפי ההיגיון הזה, ניתן לבנות חברה מחדש בלי האוטוריטה של גורם חיצוני. אבל למה שאנשים לא יגנבו, לא ירצחו ולא ישכבו עם כל מי שבא להם אם לא בגלל יראת שמים (או "פחד אלוהים" בעברית מודרנית). איך חברה יכולה לתפקד בלי אמונה ובלי פחד?

התשובה של Kant היא מאוד אופטימית. היות ולדעתו התבונה היא מקור המוסר, הרי שכל אדם רציונאלי ונורמאלי מבין שאסור לגנוב, לרצוח ולשכב עם אשת איש.

אך מה אם האדם מבין את זה ברמה השכלית ובכל זאת לא נרתע מלעשות מעשים אלו בגלל היצר שלו? נניח שאני לא צריך את הדת כדי להבחין בין טוב לרע ושאני יכול להסתדר טוב מאוד עם התבונה שלי. מה עם הרתעה? איך הנאורות מבטיחה לי שהרגש והיצר תמיד יהיו כפופים לשכל?

כאן אנו נוגעים לאחד האתגרים הגדולים של הנאורות.

ל Kant עצמו לא הייתה תשובה ברורה לשאלה הקשה הזו. עד שהוא קרא את Émile, הספר של Rousseau על החינוך, שיצא לאור ב 1762. מספרים שלקנט היה אורח חיים כה מתקתק וצפוי, שאנשים ב Königsberg, עיר מגוריו, ידעו מתי לכוון את השעון או להכין ארוחת ערב. זה היה כאשר Herr Professor היה עושה את ההליכה היומית שלו.

אלא שיום אחד, Kant לא עשה את ההליכה היומית שלו. תושבי Königsberg נכנסו לפאניקה ורצו לביתו של ל Kant. הוא באמת שכח את ההליכה היומית שלו כי הוא היה באמצע לקרוא את Émile. Kant מאוד התלהב מהספר משום ש Rousseau פתר לו כביכול את הבעיה שעליה הצבעתי, דהיינו: איך להבטיח שבני אדם יתנהגו על פי המוסר הרציונאלי ולא יתנערו מהמוסר הזה בגלל היצר או בגלל התאבות שלהם?

התשובה של Rousseau הייתה שהחינוך יכול למנוע את הרוע. למה? כי לפי Rousseau טבע האדם הוא טוב, ומה שמקלקל אותו זה החינוך הלא נכון והמבנה החברתי הפגום. לכן החינוך יכול לשים קץ לרוע.

לכן האמנה החברתית של Rousseau מתאפשרת אך ורק בגלל הנחת היסוד שלו שהאדם הוא טוב מטבעו ומהותו. לכן, גם, אצל Rousseau מצב הטבע זה גן עדן.

אך איך הוא יודע? גם Hobbes מדבר על מצב הטבע, רק שאצל Hobbes זה לא גן עדן אלא גיהנום. ולמה? כי Rousseau מאמין שהאדם הוא טוב מטבעו ומהותו, בעוד ו Hobbes מאמין שהאדם הוא רע מטבעו ומהותו. Rousseau מתאר את מצב הטבע כמצב אידיאלי. Hobbes מתאר את מצב הטבע בצורה הפוכה:

**“During the time men live without a common power to keep them all in awe,
they are in that condition called war; and such a war, as if of every man, against
every man.”**

אי אפשר להכריע באופן מדעי וודאי בין שתי אמונות אלו, ולכן יש כאן הימור מצדם של
Rousseau ושל Kant .

וכאן אנו מגיעים למחלוקת השנייה של הנאורות. המחלוקת הראשונה, כפי שהסברתי קודם,
הייתה בקשר לתנ"ך ולנצרות. Spinoza, Voltaire, Diderot ו Rousseau רצו להיפטר לגמרי
מהתנ"ך. בין אם הם היו אתיאיסטים או דאיסטים, הם סברו שהתנ"ך מנוגד לתבונה ושעל
הפילוסופים לשחרר את האדם מן הדת.

לעומתם, John Locke רצה לחזור לטקסט של התנ"ך ללא האמונות הטפלות של הנצרות. לכן
החשיבה של Locke היא בעצם המשך של הרפורמציה. Thomas Jefferson, שגם הוא
השתייך לזרם הבריטי והפרוטסטנטי של הנאורות, הוציא את הקטעים הלא-רציונאליים של
התנ"ך, לא קונצפטואלית אלא פיזית ממש: הוא לקח סכין הוציא מן הברית החדשה הקטעים
הלא אמינים.

יצא מה cut-and-paste הזה גרסה חדשה של התנ"ך שנקראת *The Jefferson Bible*. בשורה התחתונה, Jefferson הוציא מהברית החדשה כל הקטעים שמדברים על הנסים של ישו, ושהופכים אותו לחצי אלוהים.

אני מזכיר את ההבדל הזה, מכיוון שכבני-אדם שהאמינו בתנ"ך (אם, כי, כאמור, ללא המיתולוגיה הנוצרית), Locke ו Jefferson לא היו יכולים להיות שותפים לאנחת היסוד של Rousseau ושל Kant שהאדם הוא טוב מטבעו ומהותו.

הרי כתוב בספר בראשית כי **"יצר לב האדם רע מנעוריו"**. Locke ו Jefferson ידעו את התנ"ך היטב, כולל הפסוק הזה. לא שהם לא האמינו ביכולת ובצורך לשפר את האנושות, כולל באמצעות החינוך. אך בניגוד ל Rousseau ול Kant, ובדומה ל Hobbes, הם סברו שיש משהו רע שטמון בטבע האדם ושאי-אפשר להתעלם מזה.

לכן אני טוען שהנאורות גם התחלקה בין ההוגים שסברו שהאדם נולד טוב לבין אלו שסברו שהרוע הוא חלק מטבע האדם. זה מה שאני קורא המחלוקת השנייה של הנאורות. ואני חושב שהדרך הטובה ביותר להבין אותה היא באמצעות ההבדל בין התפיסה הכלכלית של Adam Smith לבין זו של Jean-Jacques Rousseau.

Rousseau אומנם לא נחשב לכלכלן, ובצדק, אולם הוא חיבר בשנת 1755 חיבור קצר שיש בו אלמנטים של תיאוריה כלכלית: *המאמר על המקור והבסיס לאי-שוויון בן בני אדם* (Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes). המשפט המרכזי של החיבור הזה הוא המשפט הבא: **"מי שסימן ראשון שטח על פני האדמה, הכריז 'זה שלי' ומצא מספיק אנשים תמימים כדי להאמין לו, הוא המייסד של החברה האזרחית."**

מה אומר Rousseau במשפט הזה? שרכוש זה לא חלק מהטבע האנושי, אלא תוצאה מתאונת דרכים היסטורית – או מה שנקרא בז'רגון האקדמי "קונסטרוקציה חברתית". ולכן ניתן לשים קץ לעצם קיום תופעת הרכוש הפרטי תוך "חינוך" מחדש. הרי ב Rousseau, Émile דיבר על האפשרות לחזור לטוב האדם המקורי בזכות החינוך. זה כולל היכולת והצורך להוציא מהמוח ומהלב של האדם את עצם הרעיון של הרכוש הפרטי.

זאת אומרת ש Rousseau לא מנסה למצוא דרך לצמצם את אי השוויון אלא למחוק אותו דרך ביטול מוסד הרכוש, דבר שניתן להשיג לדעתו משום שהרכוש הוא תופעה מלאכותית ולא משהו שטמון בתוך הטבע האנושי.

Adam Smith, לעומת זאת, לא מנסה לשנות את טבע האדם, אלא מנסה לעבוד אם החומר הקיים בספרו *עושר העמים* (The Wealth of Nations).

הוא סובר כי רכוש זה חלק מטבע האדם, והוא אפילו סובר שכולנו אנוכיים. אך הוא מחפש דרך להתמודד עם האנוכיות הזאת במקום למחוק אותה.

והוא טוען שהאנוכיות הזאת היא אפילו מועילה. למה? מכיוון שכאשר בן-אדם יושב בבית ואוכל ארוחת ערב, הרי שהלחם, הירקות והבשר שמונחים על שולחנו לא נמצאים שם מכיוון שהאופה, הירקן והקצב דאגו לו, אלא מכיוון שהם דאגו לעצמם.

זאת אומרת שדווקא העובדה שאנחנו אנוכיים ושנחנו צריכים לעבוד כדי להתפרנס משרתת את האינטרסים של אנשים שאנחנו לא מכירים ושלא אכפת לנו מהם. לכן כל מה שצריך לעשות זה לאפשר למציאות לאלץ את האדם להיות פרודוקטיבי כנגד רצונו.

Jean-Jacques Rousseau ו Adam Smith זה הסוציאליזם והקפיטאליזם על רגל אחת.

לכן, יש בעניי שני סוגים של נאורות. הנאורות הבריטית ששאפה לשמור על מרכזיות התנ"ך בתרבות המערבית אך תוך הפרדה בין דת ומדינה, וששאפה גם לשפר את החברה באופן הדרגתי וזהיר תוך היכרות בקיום הרוע בהתנהגות האנושית. מנגד, הנאורות הקונטיננטאלית שאפה למחוק את התנ"ך מן התרבות המערבית ולבנות את החברה מאפס מתוך הנחה שככל שנפרק את הסדר הקיים נגיע לטוב המקורי שבטבע האנושי.

ההיסטוריה סיפקה מעבדה לשתי התפיסות האלו.

המהפכה הצרפתית הידרדרה לרודנות מהרגע שהמציאות גילתה סימני התנגדות לתיאוריה. גרמניה אימצה בסוף את הרומנטיקה ואת האקזיסטנציאליזם. ההיסטוריה של צרפת היא היסטוריה של מהפכות ומהפכות נגדיות בין, של מאבק אלים בין שמאל רדיקאלי לבין שמרנות קתולית. גרמניה, מצדה, גרמה לשתי מלחמות עולם בשל התנהגותה המאוד לא קנטיאנית.

הנאורות הבריטית, לעומת זאת, הוכיחה את עצמה בארה"ב.

לא במקרה כתב Tocqueville בספרו *דמוקרטיה באמריקה*: **"אני מאמין שהייתי אוהב את החירות בכל תקופה שבה היסטוריה. אך בתקופה שבה אני חי, אני מוכן לסגוד את החירות."**

הוא ידע למה הוא אומר את זה. הוא ידע שאצלו בבית, היסודות של הנאורות הרדיקאלית מאיימים על החירות. הוא ראה והוא הבין את זה כי הוא היה "מתנגד" (dissident) של הנאורות הצרפתית.

הוא לא היה המתנגד היחיד. אך על שאר המתנגדים נדבר בהרצאה הבאה.